

Özcan, Tuğrul, “Rusya’nın Maveraya-yı Kafkasya’da Demografik Yapıyı Ermeniler Lehine Değıştirme Çabaları ve Sonuçları (1725-1853)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8/14, ss.75-92.
DOI: 10.31765/karen.1053146

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.
This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

RUSYA’NIN MAVERA-YI KAFKASYA’DA DEMOGRAFİK YAPIYI ERMENİLER LEHİNE DEĞİŐTİRME ÇABALARI ve SONUÇLARI (1725-1853)*

Tuğrul ÖZCAN**

* Araştırma Makalesi / Research Article

** Doç. Dr.,
Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/TÜRKİYE
✉ tugrulozcan55@hotmail.com
ORCID : 0000-0003-3526-6813

Anahtar Kelimeler: Maveraya-yı Kafkasya,
Ermeniler, Rusya, Ermeni Göçü.

Keywords: Trans-Caucasus, Armenians,
Russia, Armenian Migration.

Öz: Maveraya-yı Kafkasya, XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya’nın genel politikası dahilinde önemli bir yere sahipti. Buranın otokton halklarından biri olan Ermeniler, yaşadıkları coğrafya açısından söz konusu politika gereğince Rusya’nın yakın takibindeydiler. Bölgede hakimiyet tesis etmek kadar, Ermenilerin hamiliğini üstlenmenin de prestij açısından önemli olduğu bu coğrafya, Rusya’nın genel politikası sebebiyle devletlerarası birçok anlaşmazlığın kaynağı olmuştur. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya’nın, Maveraya-yı Kafkasya’da kendisine bağlı büyük bir Ermeni vilayeti tesisine çalışması, ister istemez diğerleriyle birlikte Osmanlı Devleti’ni de fazlasıyla rahatsız etmiştir. XIX. yüzyılda yapılan Osmanlı-Rus, İran-Rus savaşlarından sonra çevrede bulunan Ermenilerin Maveraya-yı Kafkasya’da belirli bir noktada toplanması ve bazı Hıristiyan unsurların da buraya getirilmesi ile bölgedeki insan varlığına bağlı dengeler, Osmanlı Devleti’nin aleyhinde bir seyir almıştır. Bu ise bölgede söz sahibi olan Osmanlı, Rusya ve İran gibi devletleri askerî, siyasi ve diplomatik açılardan karşı karşıya getirmiştir.

RUSSIA’S EFFORTS TO CHANGE THE DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF THE CAUCASUS IN FAVOR OF ARMENIANS AND THE RESULTS OF THESE EFFORTS (1725-1853)

Abstract: The Caucasus had an important place within the general policy of Russia since the 18th century. Because of the policy which it followed; Russia interrogated Armenians who was one of the autocton peoples of the Caucasus due to the geography they live in. This geography, in which it is important to undertake the Armenian patronage of the region as well as to dominate the region, was the subject of many interstate disputes due to the policy followed by Russia. From the beginning of the 19th century, Russia, which worked in a large Armenian province in the Caucasus, disturbed greatly the Ottoman Empire with its others. The fact that the Armenians in the region were gathered at a point determined in the Caucasus and some Christians were brought here deteriorated the balances of the human element in the region against the Ottoman State. This situation confronted the Ottoman Empire, Russia and Iran in many respects.

Geliş Tarihi / Received Date: 04.01.2022

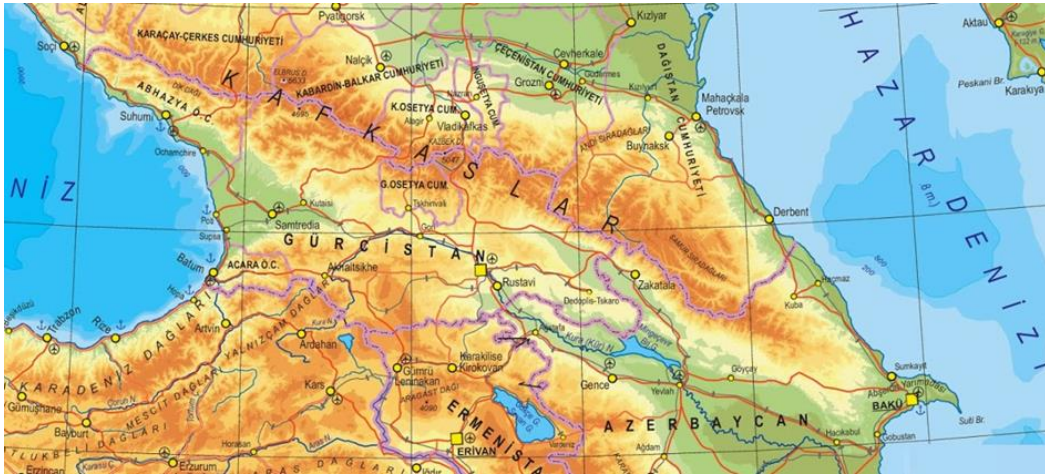
Kabul Tarihi / Accepted Date: 11.04.2022

Giriş

XVII. yüzyıldan itibaren Rusya, takip ettiği sıcak denizlere inme politikasını üç esas üzerine tesis etmiştir: Bunlardan ilki Balkanlardan İstanbul ve boğazlar bölgesine inerek burada hâkimiyet tesis etmek; ikincisi Maveraya-yı Kafkasya üzerinden Anadolu kıyılarına ulaşmak ve sonuncusu da İran üzerinden Hint Okyanusu'na giden yolu açmaktır.¹ Bu politikanın kilit noktalarından biri olması sebebiyle Maveraya-yı Kafkasya; askerî, siyasi ve stratejik konumu açısından Rusya'nın özellikle hâkim olmak istediği bir coğrafyaydı.² Çünkü Maveraya-yı Kafkasya, Avrupa ile Orta Asya arasında bir koridor vazifesi gördüğü gibi Rusya, Osmanlı ve İran gibi devletlerin arasında bir kavşak noktasındaydı. Aynı zamanda bu bölge, Batıdan Orta Asya'ya giriş yapılabilecek tek mevki idi. Bunun bilincinde olan Rusya, Maveraya-yı Kafkasya'yı İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı askerî bir üs veya ileri harekât noktası olarak kullanılabileceğinin farkındaydı. Bu farkındalık, ilerleyen dönemlerde Maveraya-yı Kafkasya'nın hâkimiyeti konusunda Rusya'yı Osmanlı Devleti ve İran ile karşı karşıya getirmiştir.³

Rusya, 1700'lü yıllarda nüfusunun büyük kısmı Müslüman Türklerin oluşturduğu Kırım'ı işgal ederek Kafkasya'nın yolunu ordusuna açmak istedi ve daha sonra da buradan güneye inmenin yollarını aradı. Rusya, söz konusu bölgede kalıcı bir varlık sağlamanın yolu olarak da aynı Kırım'da yaptığı gibi Türkleri, Maveraya-yı Kafkasya'dan çıkartmayı ve bunların yerine oraya Hıristiyanları yerleştirmeyi gördü. Bu yüzden Rusya, Kafkas topluluklarıyla bir dizi dostluk ve ticaret anlaşmaları yaptı ve özellikle Gürcüler ve Ermenilerle daha fazla yakınlaşma sağladı. Nitekim fetihlerinin nispeten daha ilk dönemlerinden itibaren Gürcüler ile Ermeniler Ruslar tarafından doğal müttefik olarak görüldüler.⁴

Maveraya-yı Kafkasya'nın Ortodoks Hıristiyan halklarından biri olan Gürcüler, İran ya da Osmanlı Devleti'nin, üzerlerinde egemenlik kurmasından oldukça rahatsızlık duymaktaydılar. Bu yüzden Gürcüler, ilk anda Ortodoksluk üzerinden dinî yakınlık duydukları Ruslarla müttefiklik yaptılar ve bir süre sonra da onlara tabi oldular. Aslında durum, Gürcülerin Ruslarla olan dinî ve kültürel yakınlıklarından ziyade coğrafi şartlarla da ilgiliydi. Nitekim Savaşçı kabilelerin bulunduğu bu coğrafyada Ruslarla işbirliği yapmaları Gürcülerin kendilerini daha güvende hissetmelerini sağlayabilirdi.⁵

Harita: Farklı Etnik Köken ve Dine Mensup Birçok Topluluğun Yaşadığı Maveraya-yı Kafkasya Coğrafyası

¹ *Maveraya-yı Kafkas* olarak ifade coğrafya, bölgedeki sıradağların güney tarafıdır; İltter, 1995: 13.

² Kevorkyan, 1983: 115.

³ Kevorkyan, 1993: 115.

⁴ Türklerin Rus topraklarının dışına sürgün edilmesine dayalı bu yaklaşım hem barış hem de savaş dönemlerinde devam ettirilmiştir. Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak XIX. yüzyıl boyunca 2 milyondan fazla Müslüman yurdundan sürülmüş ve birçoğu da öldürülmüştür. Bu bölgeden kaçabilenler kendileri için güvenli bir yer olarak gördükleri Osmanlı Devleti'nin topraklarına sığınmışlardır: Saray, 1985: 127; Baykara, 1975: 71; Atkin, 1978: 144.

⁵ Toksoy, 2007: 23.

Ermeniler, Gürcülerin aksine Kafkasya ile Anadolu'nun doğusunun hemen her yanında dağınık bir vaziyette Müslümanlarla bir arada bulunuyorlardı. 1800'lü yılların başlarına kadar Ermeniler, söz konusu coğrafyaların hiçbirinde çoğunluğu oluşturamamışlardı. Tüm bunlar Ermenileri, kendilerine verilen bazı vaatler ve destekler karşılığında Rusya'ya yakınlaştırıyordu. Ruslar da Ermenilerin bu durumuna kayıtsız kalmıyordu.⁶ Bazı yabancı tarihçiler, Rusya'nın Maveraya-yı Kafkasya ile ilgilenmesinin temel sebeplerinden birinin Ermeniler olduğunu ileri sürerler. Örneğin James Ellswort De Kay, bunda Batı dünyasında Ermenilerin, *doğudaki Hristiyanların en saygın bölümü* olarak görülmesinin büyük etkisi olduğunu düşünmekteydi. Batılı devletler açısından Ermenilere sahip çıkmak, Hristiyanlığa hizmet açısından bir itibar meselesi olarak da değerlendirilmekteydi.⁷

Kafkasya politikasını uygulayabilmek için orada kendileriyle işbirliği yapacak bir unsura ihtiyacı olan Rusya, rahatlıkla kontrol edilebileceğini düşündüğü ve dinî açıdan da kendine yakın gördüğü Ermenilerle temas kurdu. Zaman içerisinde Rusya, Maveraya-yı Kafkasya'dakilerle birlikte Anadolu'daki Ermenilerle de yakından ilgilenmeye başladı. Ancak XIX. yüzyıla kadar Ermenilerin Doğu Anadolu'da yaşayan kısmı, Osmanlı tabiiyetinde olmaktan oldukça memnundular. Hatta Osmanlı ülkesinde millet statüsünde bulunan ve sadakatlerinden şüphe duyulmayan Ermeniler, devlet nezdinde ayrıcalıklı bir topluluk olarak görülmektedirler.⁸

1. Rusların Ermenilerle Teması ve Ararat Krallığı Projesi

Rus Çarı I. Petro (1672-1725) döneminde başlayan Rus-Ermeni ilişkileri, kısa zamanda gelişerek XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde bir ittifaka dönüştü.⁹ I. Petro, Osmanlı Devleti ile İran'a karşı yapılan savaşlarda Ermenilerle birlikte hareket etti.¹⁰ 1722'de Rus ordularının İran'ın kuzeyine yönelik giriştiği kapsamlı bir işgal harekâtı dolayısıyla Ermeniler, büyük bir heyecana kapıldılar. Osmanlı Devleti'nin diplomatik ve askerî baskıları sonucunda bölgeden çekilmeye mecbur kalmalarına rağmen Ruslar, müttefiki olarak gördükleri Ermenileri ihmal etmediler. I. Petro, Ermenileri; Kafkasya'da düşmandan elde edilen topraklara yerleşmeye davet ettiği gibi kendilerine dinî ve dünyevi her türlü imtiyazı sunmaya hazır olduğunu da bildirdi.¹¹

General M. A. Matyuşkin'in Temmuz 1723'te Bakü'yü ele geçirmesinin ardından Rusya'dan Maveraya-yı Kafkasya'ya yoğun bir göç başladı. I. Petro'nun ölümünden sonra tahta çıkan Anna Inanovna (1730-1740) salgın hastalıklar sebebiyle Terek boyundaki Rus ordularına geri çekilme emri verdi. Buna rağmen Rus ordusu, tamamen Maveraya-yı Kafkasya'dan ayrılmadı ve biraz daha kuzeye çekilerek bölgenin kontrolünü sağlayabilecek bir noktaya konuşlandı.¹²

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusların kademeli olarak Kafkasya yönünde ilerleyişinin devlet politikasına dönüşmesi, II. Katerina döneminde (1762-1796) gerçekleşti.¹³ Bu dönemde bölgenin tamamen ele geçirilmesi için birçok plan devreye sokuldu. Aynı zamanda da I. Petro'nun vasiyetiyle Hazar Denizi'ndeki Rus donanması takyiyeye edildi. Kafkasya'ya yönelik planlarını hayata geçirmek amacıyla II. Katerina, General Gudoviç aracılığıyla Kafkas hanlarını kendi tarafına çekmeye çalıştığı gibi Rusya'nın himayesinde bir Ermeni krallığı kurulması yönünde Ermenileri de cesaretlendirdi.¹⁴

⁶ McCarthy, 1995: 29.

⁷ De Kay, 2009: 227.

⁸ 1821'den itibaren Ermeniler, Anadolu'da Rumların yerini almaya başlamışlar ve Osmanlı Devleti'nde ayrıcalıklı bir konuma ulaşmışlardır; Karpaz, 2010: 140.

⁹ Sumner, 1965: 79.

¹⁰ Sonyel, 2007: 2.

¹¹ Beydilli, 1998: 368; Sonyel, 2007: 21.

¹² Sarıahmetoğlu, 2006: 1-3.

¹³ Atkin, 1980: 22.

¹⁴ Sarıahmetoğlu, 2006: 1-3.

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında Rus orduları başkumandanı Prens Potemkim'in tutumundan cesaretlenen ve aslen bir Ermeni piskoposu olan Argutiyan, Osmanlı toprakları ile İran arasındaki bölgede *Ararat* adıyla bir krallık kurulması yönünde proje hazırladı ve bunu II. Katerina'ya sundu. Söz konusu proje, II. Katerina tarafından uygun görüldüyse de onun döneminde hayata geçirilemedi. Ancak bu gelişmelerden sonra bir kısım Ermeni, Rus ordusuna yazılmaya başladı ve Rus ordusunun Maveraya-yı Kafkasya'ya girmesiyle Ermeni din adamlarının bölgedeki faaliyetleri arttı.¹⁵ Amerikan tarihçi Muriel Ann Atkin bu sebeple Ermenileri bağımsızlık umuduna fazlasıyla kendilerini kaptırarak Rusların emperyalist hırslarına hizmet eden bir araç olarak görmüş ve dolayısıyla da onları kendisini kaybetmiş karakterler olarak nitelendirmiştir.¹⁶

2. Maveraya-yı Kafkasya'nın Hâkimiyetine Yönelik Mücadeleler

2.1. Rusya-İran Mücadelesi

1783'de Gürcistan'ı himayesine alan Rusya, İran sınırları içerisinde bulunan Ermenilere yönelik faaliyetlerine hız vermiştir. Gürcüler ve Ermeniler ile daha önce yapılan antlaşmaları yenileyen Ruslar, onlara Osmanlı Devleti'ne karşı himaye konusunda bir vaatte bulundu. Aynı zamanda Ruslar, bölgedeki Müslüman topluluklarına gönderdiği hediyelerle onları yanına çekmeye çalıştılar. Rusya'nın bölge üzerinde artan faaliyetleri sebebiyle Ermenilerden sonra bir kısım hanlık da Rusya'ya meyletmeye başladı. Bu durum, Rusya ile İran'ı karşı karşıya getirdi. İran ordusu Rusları, Maveraya-yı Kafkasya'dan bir süreliğine uzaklaştırmayı başardı. Tam bu sırada ileri gelenleri vasıtasıyla bazı Ermenilerin ve gayrimüslim toplulukların Rusları Maveraya-yı Kafkasya'ya gelmeleri için davet etmelerine Rus generalleri kayıtsız kalmadılar ve dikkatlerini yeniden o tarafa çevirdiler. Nitekim 1796'da II. Katerina'nın emriyle bunlar ordularıyla birlikte tekrar bu bölgeye yöneldiler.¹⁷

2 Mayıs 1796'da Derbent'in düşmesi üzerine Kuzey Kafkasya'da Ruslara karşı tutunamayacaklarını anlayan bazı Müslüman hanlar ister istemez onlara iltihak ettiler. Bu durum Kafkasya'nın diğer yerlerinde bulunan Müslümanların Ruslara karşı direncinin kırılmasına yol açtı. Diğer taraftan Ermeni Piskoposu Argutiyan'ın, General Valerian Zubov'dan habersiz Karabağ meliklerine giderek Rus ordusunun bölgeye gelmesindeki asıl amacın Ermenileri, Müslümanların zulmünden kurtarmak olduğunu söylemesi hanlar arasında gerginlik yarattı. Tüm bu gelişmelerden sonra 1799 kışında Petersburg'ta, Ermenilerin Maveraya-yı Kafkasya'da bağımsızlıklarının sağlanması yönünde bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıya Ermeniler adına Argutiyan ile Hovannes Lazaryan katıldılar. Toplantıda Ermeniler için iki okul açılması ve bu okullarda eğitilecek gençlerle bölgede bir Ermeni krallığının kurulmasına karar verildi.¹⁸ Aynı zamanda bölgedeki eski hanların, beylerin ve ağaların çocukları da bölgede Ruslarca tesis edilen askerî okullara alınacaklardı. Bunların ileri düzeyde Rusça bilen ve Avrupalı tarzda yetişmiş olanlarına, Rus yetkililer tarafından askerî ve sivil memuriyetler verilecekti.¹⁹

II. Katerine döneminde Rusya'nın kendilerine gösterdiği yakınlık sebebiyle Ermeniler, Maveraya-yı Kafkasya'nın Ruslarca işgaline yardım ettiler. Hatta Gence'nin Rusya'ya bağlanmasından sonra buradaki Ermeniler, General Zubov'dan Erivan Hanlığı üzerine hücum etmesini istediler. Bu isteği yerine getiren Zubov, Erivan Hanı'na kendisine tabi olması için derhal bir mektup gönderdiyse de 1799'da II. Katerina'nın aniden ölümü üzerine geri çekildi. Ondan sonra tahta

¹⁵ Akçura, 1985: 21; Sonyel, 2007: 22; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995: 11.

¹⁶ Atkin, 1980: 242.

¹⁷ Saray, 1996: 20; Sarıahmetoğlu, 2006: 3.

¹⁸ Sarıahmetoğlu, 2006: 5; Toksoy, 2007: 24.

¹⁹ Bakü hanları soyundan bir hanzade olan Abbaskulu Ağa Bakühanov da bu okullarda yetişen Müslüman Kafkasyalılardan biriydi. Bakühanov, 1826-1828 Rus-İran ve 1828-1829 Rus-Osmanlı savaşlarında ve barış görüşmelerinde General Paskeyeviç'in maiyetinde özel mütercim olarak yer almıştı. Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Aleksandr Kazım Bey olarak bilinen Mirza Kazım Bey de Omsk şehrindeki Asya Mektebi'ne tayin edilmiş, sonraki yıllarda ise Kazan ve Petersburg Üniversitelerinde Avrupalı tarzda Kafkasyalı ilk Müslüman akademisyen olarak görev almıştı. İsmail Bey, ise Kutkaşanlı Rus Harp Okulu'nda tahsilini tamamlamış; Rus ordusunda çeşitli rütbelerde görev aldıktan sonra Topçu Generali rütbesiyle onure edilmişti; Açıkaya, 2010: 409.

geçen I. Pavel, suikasta uğrayarak hayatını kaybetti. Kuzey ve Orta Kafkasya'da Rus nüfuzunun sağlanması konusu, II. Katerina gibi I. Aleksandr'ın (1802-1825) da öncelikli gündemindeydi.

I. Aleksandr, *Üçkilise Ermeni Manastırları Katogigosluğu*'na kendi istediği bir papazın atanması maksadıyla İstanbul'daki Rus Büyükelçisi vasıtasıyla Reisiülküttab nezdinde Osmanlı hükümeti ile diplomatik temasa geçti. Ermeniler tarafından bu manastıra katogigos adayı gösterilen İstanbul Ermeni Patriği, Rusya'nın Maveraya-yı Kafkasya'daki ileriye dönük politikaları açısından münasip bir isim değildi.²⁰ I. Aleksandr, Maveraya-yı Kafkasya orduları başkumandanlığına getirilen ve aslen bir Gürcü asilzadesi olan Tsitsianov'dan Hazar Denizi'nde yalnızca Rus bayrağının dalgalanmasını sağlamasını istemekteydi.²¹ Ermenilerden de destek alan Tsitsianov, ilk Derbent'in alınması için hazırlıklar yaptıysa da I. Aleksandr buna yanaşmadı. Bu yüzden önceliği Car-Balaken'e verdi.²² Gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı hükümeti Sohum Muhafızı Gülşen Ahmed Paşa'nın vasıtasıyla bölgenin durumu ve Rus ilerleyişi hakkında sık sık bilgi almaktaydı.²³

1805'te I. Aleksandr'a gönderdiği bir raporunda Rusya'nın Kafkas Ordusu Kumandanı Tsitsianov Karabağ'ın Anadolu, İran ve Azerbaycan'ın kapısı olduğunu belirterek Aras-Kura nehirleri arasındaki bölgenin öncelikli olarak ele geçirilmesinin önemine dikkat çekti. Bunun üzerine Rus ordusu, söz konusu yerlerin alınmasıyla oluşturduğu hattın sonra 1804-1806 yılları arasında Bakü, Nahcivan, Karabağ ve Revan hanlıklarının topraklarına yöneldi.²⁴ Bu arada Anapa'dan Batum'a kadar olan Karadeniz iskelelerini kontrolü altına alan Rus ordusu, Abhaz kabilelerini etkisiz hale getirmeyi de başardı. Hıristiyan unsurların herhangi bir direnişi ile karşılaşmayan Rus ordusu kumandanı, bölgedeki Müslüman ahalinin kendilerine karşı mukavemet göstermemesi yönünde bölgenin kanaat önderlerinden biri olan Necib Efendi'den yardım istedi.²⁵

Özellikle Bakü'nün ele geçirilmesi, Rusya'nın askerî planları açısından oldukça önemliydi. 8 Şubat 1806'da Tsitsianov ve yanındaki adamı, bir müzakere esnasında Bakü Hanı'nın adamları tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Rus askerleri, gemilerine binerek Bakü'den uzaklaştılar. Maveraya-yı Kafkas hanlıkları, bu olaydan sonra kaybolan heyecanlarını tekrar kazandılar ve oluşan kargaşa ortamını fırsat bilerek Rusya'dan ayrılıp bağımsızlıklarını yeniden elde etmenin yollarını aradılar. Ancak Rusya, 1812'de Karabağ Hanlığı da dahil olmak üzere Azerbaycan hanlıklarını yeniden kendisine bağlamayı başardı.²⁶

Napolyon sorununu hallettikten sonra yeniden Maveraya-yı Kafkasya'ya dönerek muhtemel bir İran saldırısına karşı Ermenileri ve Gürcüleri himaye edeceğine dair söz veren ve de bu sözünü yerine getirmek üzere beklediği fırsatı yakalayan Rusya, 1813'de yapılan İran-Rus savaşında Ermenilerin yardımları sayesinde Tebriz'e kadar ilerlemeyi başardı.²⁷ Savaşta alınan mağlubiyet üzerine İran, 12 Ekim 1813'de Karabağ'ın Gülistan şehrinde Rusya ile bir barış anlaşması imzaladı. *Gülistan* adıyla kayda geçen bu anlaşmayla daha önce işgal edilen Azerbaycan hanlıkları Rusya'ya bırakıldı. İran da Doğu Gürcistan ve Dağıstan'daki haklarının tamamından vazgeçti. Ancak Revan ve Nahcivan hanlıkları İran'ın himayesi altında kaldılar. Bu antlaşma ile aslında İran, Rusların Maveraya-yı Kafkasya'daki hâkimiyetini tanımış oldu.²⁸

²⁰ BOA, HAT, 237, 13182, 29/Z/1214 (24 Mayıs 1800); BOA, HAT, 237, 13182, 12/R/1214 (13 Eylül 1799).

²¹ Sarıahmetoğlu, 2006: 6.

²² Umudlu, 2004: 35.

²³ BOA, *Cevdet Hariciye [C.HR.]*, 84, 4193, 5/Ca/1219 (12 Ağustos 1804).

²⁴ Gvosdev, 2000: 101-102; Saray, 1966: 22-24.

²⁵ BOA, HAT, 102, 4044, 29/C/1220 (24 Eylül 1805).

²⁶ Sarıahmetoğlu, 2006: 9-10.

²⁷ Saray, 2003: 27.

²⁸ Aslan, 2001: 1018; Beşiroğlu, 2001: 456.

Kafkasya Rus Orduları Başkumandanlığı'na tayin edilen Aleksandr Yermolov, 1814'te olağanüstü yetkilerle donatılmış şekilde İran'a gitti. Yermolov, aslen bir Ermeni olan ve hem Azerbaycan'da hem de İran'da yaşayan Ermenilerle iyi ilişkileri bulunan General Medetov'un da yardımıyla bölgeyi Müslümanlardan temizlemek istedi. Medetov'un bu topluluklarla olan iyi ilişkileri sayesinde kurduğu istihbarat ağı, Rus ordusunun bölgedeki ilerleyişini sağlayan önemli bir faktördü. Ancak *Dekabrist (Ayrılıkçılar) İsyanı*'nın²⁹ iştirakçileriyle bağlantısı olduğu gerekçesiyle görevden alınan Yermolov'un yerine Paskyeviç'in getirilmesi onun çabalarını sonuçsuz bıraktı.³⁰

I. Aleksandr'ın ölümü üzerine Rus tahtına I. Nikola (1825-1855) geçmiştir. Kaçar hanedanından Abbas Mirza, 1826'da Çar I. Aleksandr'ın ölüm haberini alır almaz Ruslarla yeniden mücadeleye girişti; Mayıs 1826'da Lenkeran, Şamahı ve Nuka'yı ele geçirerek Rus kuvvetlerini Şuşa'da kuşatma altına aldı ve böylece Kuzey Azerbaycan'a girmeyi başardı. Bu gelişmeler sırasında Taliş Han'ın da isyan etmesi üzerine Ruslar, Maveraya Kafkasya'da çok zor durumda kaldılar.³¹ Ermeniler, Rusların zora düştüğünü görünce bu mücadelelerde Rus ordusuna yardım ettiler.

1827'de General Paskyeviç komutasında Rus ordusunun bölgede ilerlemeye başlaması üzerine Eçmiyazin Katolikosu Nerses, Ermenilere, Ruslarla birlikte savaşmaları yönünde telkinde bulundu. Hatta kendisi etraftan topladığı askerle gönüllü Ermeni alayları teşkiline çalıştı. Ermenilerin yardımları sayesinde toparlanan Rus ordusu 1827'de Tebriz, Marağa, Urmiye ve Erdebil'i işgal etti ve İran'ı yenmeyi başardı. Bunun üzerine Revan, Ermeniler tarafından Rus komutanı General Paskyeviç'e teslim edildi. Nitekim 8 Şubat 1828'de Rusya-İran arasında *Türkmençay Antlaşması* imzalandı.³² 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması'nın bir devamı ve tamamlayıcısı durumunda olan bu antlaşma, Rusya'nın İran'ı uğrattığı bir hezimetin sonucuydu. Bu antlaşmaya göre, Maveraya Kafkasya'daki Müslüman unsurların siyasi varlıkları Rusların müdahalesi sonucu tasfiye edildi.³³ Türkmençay Antlaşması'na göre Ruslar, Kuzey Azerbaycan'ı, Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölgeyi, Revan ve Nahçıvan dâhil Mugan Ovası'nın büyük bir kısmını ele geçirmiş oldular. Bölgenin ele geçirilmesinde Ruslara yaptıkları yardımlara ve gösterdikleri yakınlığa istinaden Ermeniler, I. Nikola tarafından İran'dan ele geçirilen topraklara iskân edilmek üzere bölgedeki Rus topraklarına yerleşmeye davet edildiler.³⁴

2.2. Rusya-Osmanlı Mücadelesi

Rusların Ermenilere olan ilgileri, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı boyunca da devam etti. Bu savaş, Osmanlı tabiiyetinde bulunan bir kısım Ermeni'nin, Ruslar tarafından Maveraya Kafkasya'da belirlenen bazı bölgelere göçürülmeleri ve buralara yerleştirilmeleri açısından önemlidir.³⁵ Savaşın başlamasının ardından bölgeye doğru ilerleyen Rus ordusunun tecrübeli komutanları, bu bölgede kendileriyle işbirliği yapabilecek ve işgallerin öncüsü olabilecek unsurlar aradılar.³⁶ Onların bu çabaları sayesinde Kars ve Çıldır Ermenilerinin bir kısmı, tabiiyetinde buldukları Osmanlı Devleti'ne ihanet etti ve savaş boyunca Rusya'ya destekledi.³⁷

²⁹ İmparatorluk Rusyası'nda 26 Aralık 1825'te Sankt-Peterburg'daki Senato Meydanı'nda çıkan *Dekabrist (Aralıkçılar) İsyanı* askerî bir ihtilal şeklinde seyir etmiştir. Bazı Rus subaylarının önderliğinde yaklaşık 3.000 asker, I. Nikolay'ın, abisi Konstantin'in yerine tahta geçmesi üzerine isyan etmiştir. Olay Aralık ayında gerçekleştiği bu isyan Aralıkçılar İsyanı olarak da bilinmektedir. Bu İsyan, Çar I. Nikolay tarafından güçlükle bastırılmıştır. İsyanı karışan asi askerler, Sibirya'ya sürülerek cezalandırılmışlardır; Vernadsky, 2009: 243.

³⁰ Sarıahmetoğlu, 2006: 11.

³¹ Hovannisian, 1967: 8.

³² Hovannisian, 1967: 8.

³³ Kurat, 1993: 153; Türkmen, 2004: 18-20.

³⁴ Cabağı, 1967: 48; Hovannisian, 1967: 8.

³⁵ Özcan, 2014: 169-170, 185.

³⁶ BOA, HAT, 42881-A ve 42881-B, 29/Z/1244 (02 Temmuz 1829); BOA, HAT, 42881-C ve 42881-D, 29/Z/1244 (02 Temmuz 1829).

³⁷ Beydilli, 1998: 383-390.

Ermenilerin destek ve yardımlarını almayı başaran Ruslar, Maveraya-yı Kafkasya'da hâkimiyet tesisinde zorlanmadılar. Osmanlı ordusunun kıt'a harekâtı ve mevki durumu hakkında Ermenilerin verdikleri bilgiler sayesinde Ruslar, Maveraya-yı Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki birçok mevki ve kaleyi kolayca ele geçirmeyi başardılar. İşgal ettikleri yerlerden elde ettikleri silah ve mühimmatı, ordularına gönüllü olarak katılan Ermenilere dağıtan Ruslar, onların da gücünden istifade etmek istediler.³⁸ Ayrıca işbirliği yapmaları karşılığında, Erivan ve çevresinin idaresini kendilerine verme vaadinde bulunan Rus komutanlar, Ermenilerin cesaret ve şevklerini artırmaya çalıştılar. Bu vaatlere kanan Kars reayasından Keşişoğlu, bölgenin coğrafik yapısı, Osmanlı ordusunun harekât durumu hakkında Rus komutanları için muhbirlik yaptı ve aynı zamanda Müslümanlara ait evlerin yakılıp yıkılması ve bölge ileri gelenlerinin yakalanması için Rus komutanlara yardım etti.³⁹

Ermenilerin yardım ve desteklerini gören Rus ordusu komutanı General Paskyeviç, Acara bölgesini işgale başlar başlamaz Rusya'ya tabiyet etmeleri yönünde Çıldır vilayetine bağlı kazalara birer yazı gönderdi. Rusya'nın Maveraya-yı Kafkas Kumandanı General Yemanövil de Kuban boylarındaki beylere ve kethüdalara Ruslarla işbirliği yapmaları yönünde çağrıda bulundu.⁴⁰ Bu çağrılar vasıtasıyla Rus komutanlar, Müslüman ahaliye kendilerine karşı koymadıkları surece din ve vicdan özgürlüğü tanınacağını; kimsenin namusuna, malına, mülküne dokunulmayacağını, halktan her ne talep edilecekse bedelinin peşinen ödeneceğini bildirdiler.⁴¹ Fakat kendilerine her türlü teminat verilmesine rağmen Ahıska ahalisinin ekserisi, Rusların çağrılarına rağbet etmedi. Bu sebeple Rus komutanlar, 15 Ağustos 1829'da Ahıska üzerine saldırıya geçti. Kadın-çocuk, yaşlı-geç yaklaşık 1.000 Ahıskalı, büyük bir cesaretle bu saldırıya karşılık verdi. Rus askerleri, Müslüman ahalinin direncini zayıflatmak maksadıyla kasabadaki ev, cami, bağ, bahçe, ahır ve saireyi ateşe verdiler; ele geçirdikleri herkesi cinsiyet ve yaş gözetmeksizin kılıçtan geçirdiler.⁴²

Ahmed Lütfi Efendi'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere; Doğu Anadolu'nun işgali esnasında Rus askeriyle işbirliği yapan bir kısım Ermeni'nin "...ehl-i islâma itmedükleri ihânet ve cevr ü ezâ..." kalmamıştır. Ruslarla birlikte savaşa katılan Puşkin, Rusların Erzurum'a girişleri esnasında Ermenilerin sokaklarda sevinç çığlıkları attıklarına, çocukların haçlarla Rus askerlerini selamladıklarına şahit olmuştur.⁴³ Ermenilerin bazıları, General Pankratyev'in ordusuyla birlikte Erzurum'a girdiğini görmeleri üzerine Müslüman ahaliye ve buradaki Osmanlı askerlerine saldırmışlardır. Kasaba mülhakatında bir kısım Ermeni de silahlanarak Müslümanların yaşadığı köy ve mahalleleri basmıştır. Kısa süre sonra Kars ve Erzurum'u da ele geçiren Ruslar, Bayburt'a kadar gelmişlerdir. Buranın Ruslarca işgalini fırsat bilen bir kısım Ermeni ve Rum, Müslümanlara ait birçok ev, dükkân ve ahır yağmalamış; tarla, bağ ve bahçelere zarar vermiştir.⁴⁴

Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemeyi başaran Ruslar, kendileri açısından savaşın en önemli aşaması olan Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin Maveraya-yı Kafkasya'ya göçürülmesine yönelik planlarını uygulamaya geçtiler. Bunun da etkisiyle Ermeniler, Müslüman ahaliye karşı *ihânet ve gızetlerini* açıkça ortaya koydular. Bu yüzden Rusların Doğu Anadolu'yu tahliyeye başlamaları üzerine, intikam maksadıyla Müslümanların kendilerine saldıracağından çekinen bazı Ermeniler, yerlerini yurtlarını terk etme gibi bir mecburiyet hissettiler. Bu mecburiyetin diğer bir sebebi de Babalı'nın kendilerine dair takdirinin ne olacağı endişesiydi.⁴⁵ Bu durum,

³⁸ Ahmed Muhtar Paşa, 1928: 54.

³⁹ BOA, HAT, 37241, 13/M/1245 (15 Temmuz 1829); BOA, HAT, 34650-F, 29/Z/1245 (21 Haziran 1830); Özcan, 2014: 169-180-185.

⁴⁰ BOA, HAT, 42477-B, 15/Ra/1244 (25 Eylül 1828); BOA, HAT, 43115-V, 29/Z/1244 (04 Eylül 1829).

⁴¹ BOA, HAT, 42477-H, 29/Z/1244 (02 Temmuz 1829).

⁴² Ahmed Lütfi Efendi, 1999: 371; Özder, 1971: 3-8.

⁴³ Puşkin, 1993: 62.

⁴⁴ BOA, HAT, 42716, 21/M/1245 (23 Temmuz 1829); BOA, HAT, 43153-J, 19/Ş/1245 (13 Şubat 1830).

⁴⁵ BOA, HAT, 43153-J, 19/Ş/1245 (13 Şubat 1830); BOA, HAT, 43722-Ç, 02/Za/1245 (25 Nisan 1830); BOA, HAT, 43332, 09/Ca/1245 (6 Kasım 1829); BOA, HAT, 43022-D, 19/B/1245 (12 Ocak 1830); BOA, HAT, 43962, 25/Ra/1245 (24 Eylül 1829); BOA, HAT, 43022, 03/M/1245 (05 Temmuz 1829); Ahmed Muhtar Paşa, 1928: 232.

bölgeye yönelik nüfus operasyonu için fırsat kollayan Rusya'nın işine gelmekteydi. Nitekim başlatılan bu operasyonun gerek Doğu Anadolu'nun ve gerekse Orta Kafkasya'nın demografik yapısında ve bu yapıyı oluşturan toplulukların birbirine olan oranlarında önemli değişiklikler meydana getireceği aşıkardı.⁴⁶

2.3. Osmanlı-İran Mücadelesi

İran ve Anadolu coğrafyasında kurulan devlet veya hanedanlar eski çağlardan günümüze kadar sürekli mücadele içinde olmuşlardır. Bu mücadeleler her ne kadar daha önceki devirlere oranla şiddetli ve kanlı olmasa da XVIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında İran'da hakimiyet kurmuş olan Kerim Han Zend (1759-1779) döneminde de devam ettiği görülür. 4 Eylül 1746'da imzalanan bir anlaşmayla Osmanlı-İran arasında bir barış süreci başladı. Ancak, Kerim Han Zend'in 1774'te Irak'ı işgal etmesiyle bu süreç sekteye uğradı. Bu dönemde I. Abdülhamid (1774-1789) Osmanlı Devleti'nin İran ile barış içinde olmasından yanaydı. Osmanlı-İran hududunda bir süredir devam eden olaylara ve de şah vekili Kerim Han'ın Irak topraklarına girmesine rağmen o, meseleyi diplomatik yollardan halletmenin peşindeydi. Nitekim, Osmanlı hükümeti, İran'a karşı yürüttüğü diplomatik temaslardan ve Irak'ta aldığı tedbirlerden arzu ettiği neticeyi alamadı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Rus savaşı akabinde içerisinde bulunduğu ağır siyasi ve mali krize rağmen 1776'da İran'a karşı savaş ilan etti. Ancak Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı savaş açmasını müteakip Kerim Han'ın 1779'da ölümü üzerine İran'da taht mücadeleleri başladı. Bu sebeple İran ordusu Basra'yı boşalttı. Böylelikle Irak sınırı İran'ın tehdidinden kurtarıldı.⁴⁷

Osmanlı-İran arasında Irak toprakları konusunda çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle Maveraya Kafkasya bir süreliğine boş kaldı. Zaten XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında bölge siyasî yönden ele alındığında oldukça karışık bir durumdaydı. Aynı zamanda etnik açıdan bakıldığında bölge son derece girift bir yapıdaydı. Bu giriftlik, bölgedeki siyasi birliğin sağlanmasını olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu durumun farkında olan Rusya, bölgeye yönelik politikasını uygulamaya koyarken, ilk önce kendine İran'ı daha sonra da Osmanlı Devleti'ni rakip olarak gördü ve politikasını da bu iki devletin durumuna göre şekillendirmeye gayret gösterdi.⁴⁸

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarındaki valilerin gönderdikleri raporlarda Maveraya Kafkasya'nın siyasi ve sosyal durumuna dair emareler iyi değildi. Çıldır valisi Mehmet Sait Paşa'nın 23 Temmuz 1800 tarihli bir raporunda; Güney Kafkasya'da bulunan hanlıkların birbirleriyle olan çıkar kavgaları ile İran şahının bölgede otorite tesis etmek için harcadığı çabalara yer verilmekteydi. Buna rağmen, hanlıkların zaman zaman bir araya gelerek bölgede kendi otoritelerini kurmak üzere İran Şahlığı'na karşı birleşme arzusunda oldukları da görülmekteydi. Ancak gerek İran gerekse Rusya'nın bölgedeki hakimiyet çabaları bu hanlıkların güçlü bir idare meydana getirmesini engellemiştir.⁴⁹

XIX. yüzyıl başlarında İran'da Kaçar soyundan Feth Ali Şah, hükümdarlık yapmıştır. İran Şahı, oğlu ve veliahtı Abbas Mirza ile birlikte Rusları Maveraya Kafkaslardan atma politikası izlemiştir. Osmanlı ve İran Devletleri, aynı dönemde Rusya ile mücadele halinde bulduklarından bir anlaşma zemini hazırlamak için harekete geçmişlerdir.⁵⁰ Bütün bunlarla birlikte İran, Osmanlı topraklarının doğu sınırında sorun çıkarmaya devam etmiştir. Bağdat Valisi ile Baban sancağı Paşası arasındaki bir anlaşmazlıkta, İran'ın Kirmanşah Valisi Babanlı Paşa'ya yardım

⁴⁶ Özcan, 2014: 158.

⁴⁷ Ateş, 2008: 78-79.

⁴⁸ Allen ve Muratoff, 1966: 5-15.

⁴⁹ BOA, HAT, 161, 6721, 01/Ra/1215 (23 Temmuz 1800).

⁵⁰ Uçarol, 1993: 358.

etmek üzere devletler hukukuna aykırı olarak Osmanlı sınırını geçmesi yeniden huzursuzluklara yol açmıştır.⁵¹

1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması ile Kuzey Azerbaycan'da Ruslara büyük ölçüde toprak kaptıran İran'daki Kaçar hanedanı, bu toprak kayıplarını Osmanlılardan toprak alarak telafi etmek istediği için Avrupalıların da kışkırtmaları sonucu Bağdat ve Şehrızor bölgelerine saldırdı. Sınır olaylarının ve saldırıların yoğunlaşması üzerine II. Mahmut, 1820'de İran'a karşı savaş açtı. İran orduları, Doğu Anadolu'daki bazı İran yanlısı aşiretlerin de yardımıyla Doğu Beyazıt ve Bitlis'i aldıktan sonra Erzurum ve Diyarbakır'a doğru iki koldan ilerlediler. 1821-1823 yılları arasında süren bu savaş Osmanlıların aleyhine devam ederken İran ordusunda büyük bir kolera salgını başgösterdi. İran ordusunun ağır kayıplar vermesi üzerine Feth Ali Şah barış istemek zorunda kaldı. Yapılan Erzurum Antlaşması ile İran ele geçirdiği yerleri Osmanlı Devleti'ne geri vererek eski sınırlarına çekildi.⁵² Şehzadeler⁵³, Muhammere⁵⁴ ve Hacılar⁵⁵ meseleleri, sınırlarla ilgili anlaşmazlıklar, konargöçerlerin sebep olduğu gelişmeler XIX. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti ile İran arasında ilişkileri gerginleştirdi. Tüm bunlar, bölgeye büyük bir ehemmiyet gösteren ve dikkatini buraya veren Rusya'nın çıkarıydı. Zira Osmanlı-İran savaşlarıyla birlikte bölge Rusya açısından daha da kontrol edilebilir hale gelmekteydi.⁵⁶

3. Kaçınılmaz Son: Demografik Değişim ve Sonuçları

Kırım'dan sonra Rusya'nın Maveraya-yı Kafkasya'yı ele geçirmesi ile 1820'li yılların sonlarından itibaren bölgenin demografik yapısında ani değişimler yaşandı. Nitekim bu dönemde yapılan Osmanlı-Rus savaşlarında bölgedeki Ermeniler, Rusya'nın isteği ve teşvikiyle Erivan tarafına göç ettiler. Rusların Ermenileri, bölgede kendi hâkimiyetinde bulunan yerlere yerleştirmek istemesinin birçok sebebi vardı. Her şeyden önce Rusya, İran topraklarından ve Doğu Anadolu'dan göçürdüğü Ermeni nüfusu sayesinde bölgede uzun vadede, iktisadî, askerî ve siyasî çıkar sağlamayı amaçlamaktaydı. Aynı zamanda Rusya, Ermenileri; diplomatik ve siyasî bir denge unsuru olarak hem Osmanlı Devleti'ne hem de İran'a karşı kullanabilme fırsatı yakalayacaktı.⁵⁷

Maveraya-yı Kafkasya'daki demografik değişim, 1820'li yılların sonlarına doğru daha da belirgin bir hal aldı. Buna rağmen demografik yapıyı Hristiyanlar lehine değiştirmeye yönelik çabalara rağmen çoğu yerde müslüman ahalinin nüfusu diğerlerine oranla yine de fazlaydı. Örneğin Karabağ Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasından sonra Yermolov, 1823 yılı itibarıyla bölgedeki Müslüman nüfusunun, Ermenilere oranla fazla olduğunu belirtmekteydi. Onun verdiği istatistik bilgilerine göre Karabağ ile Şuşa'nın demografik bazı bilgileri aşağıdaki tabloda belirtildiği üzere dir:⁵⁸

⁵¹ Uçarol, 2000: 157.

⁵² Soofizadeh, 2017: 442-443.

⁵³ Osmanlı-İran arasında cereyan eden Şehzadeler meselesi konusunda ayrıntılı bilgi için bkn.; Uluerler, 2012: 309-317.

⁵⁴ Muhammere meselesi, buradaki limana giriş-çıkış konusunda Osmanlı Devleti ile İran'ı karşı karşıya getiren ihtilaflar silsilesinden oluşan meseledir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Soofizadeh, 2017: 443-446.

⁵⁵ Emirü'l-hac Salih Paşa, Kırımlı ve İranlı hacılardan usulsüz yollarla para toplamıştır. Ancak Salih Paşa, durumun anlaşılmasıyla birlikte görevden alınmış ve topladığı paranın da sahiplerine iadesi sağlanmıştır. Ancak İran, Osmanlı Devleti'nin, tebaasından olan hacılara eziyet ettiğini ileri sürerek ve Salih Paşa'yı örnek göstererek hadise çıkarmayı mutad bir tutum haline getirmiştir. Bu iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Ahmet Cevdet Paşa, 1309: 7-8.

⁵⁶ Daryae, 2014: 127; Güney, 2005: 54-66.

⁵⁷ Gülsoy, 1993: 27.

⁵⁸ Hayri Çapraz, 2012: 236.

Tablo 1. 1823 Yılı İtibariyle Karabağ Bölgesindeki Ermeni ve Türk Ailelerinin Sayıları

<i>Mevki</i>	<i>Türk Ailesi</i>		<i>Ermeni Ailesi</i>		<i>Toplam Aile</i>
	<i>Sayısı</i>	<i>Yüzdesi</i>	<i>Sayısı</i>	<i>Yüzdesi</i>	<i>Sayısı</i>
Karabağ Bölgesi	15.729	% 78	4.366	% 22	20.095
Şuşa	1.111	% 72,5	421	% 27,5	1.532

Ruslar, Türkmençay Antlaşması ile elde ettiği imkânlarla Kafkasya'ya yönelik iskân politikasını titizlikle uygulama imkânı buldular. Rusya'nın Ermeni ve Gürcü generaller sayesinde bölgedeki otoritesi kısa sürede güçlendi. Nitekim bu antlaşmadan itibaren Maveraya Kafkasya'da, nüfus unsurlarının birbirine oranlarına dair kayda değer bir değişim yaşandı. Sayıları 40.000'i bulan 8.249 Ermeni ailesi, kilisenin de teşvikiyle İran topraklarından çıkarak Rusya'nın hâkimiyetinde bulunan Erivan'a gitti.⁵⁹ 1828 yılı itibarıyla Erivan'ın genel nüfusu 106.900 olup, bunun 81.749'u Müslümanlardan (%77) ve 25.151'i ise ekseriyeti Ermeni olan gayrimüslimlerden (%23) meydana gelmekteydi. Nüfus oranlarına bakıldığında çoğunluk Müslümanlardaydı. Bu yüzden Ruslar, İran ve Osmanlı tabiiyetindeki Ermenilerin gruplar halinde bu bölgeye yerleşmelerini sağlamak için faaliyetlerini hızlandırdılar.⁶⁰ Nitekim Rusya, Ermeni nüfusunun yoğunlukta olduğu bölgede 21 Mart 1828 tarihli emirle Erivan, Nahçıvan Hanlığı ve Ordubad'ın da içinde bulunduğu mücavir alan içerisinde bir Ermeni vilayeti tesis etti.⁶¹ Bu vilayet kurulduğunda buradaki genel nüfusun yaklaşık %74'ünü Müslümanlar oluşturmaktaydı.

Rusya, Maveraya Kafkasya'ya tam olarak yerleşmek için aradığı fırsatı, İran'dan sonra Osmanlı Devleti ile girdiği savaşla birlikte yakalamış oldu. Nitekim Rusya, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başında iki devletin karşı karşıya kalmasına Babıâli'nin sebep olduğunu içeren beyannameler neşrederek uluslararası hukuk açısından Doğu Anadolu ve Rumeli taraflarındaki işgallerini meşrulaştırmak ve aynı zamanda da Osmanlı tabiiyetindeki Ermenilerin güvenini kazanmak istedi. Rus generali Paskyeviç, Kars muhafızı Emin Paşa'ya gönderdiği bir mektupta Osmanlı Devleti'nin daha önceden yapılan antlaşmalara uymadığını, tabiiyetindeki halkı Rusya aleyhine kışkırttığını, Rusya'nın da bu sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtığını ileri sürdü.⁶² Osmanlı Devleti aleyhinde Rusya tarafından yürütülen bu tür faaliyetler karşısında Babıâli de savaşın asıl sebebinin Rus askerlerinin Prut Nehri'ni geçerek Boğdan'ı işgal etmeleri olduğunu ileri sürdü ve yapılan suçlamaları kabul etmedi.⁶³ Bu gelişmeler, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında diplomatik bir kaosa dönüştü. Ermenilerin de işe karıştırılmasıyla birlikte iki devlet arasındaki ilişkiler daha da karmaşık bir hal aldı.

Rusya, İran'da yaptıklarına benzer faaliyetleri 1828-1829 Savaşı sırasında Osmanlı topraklarında da yürüttü. Rus hükümeti, bölgedeki generalleri vasıtasıyla Maveraya Kafkasya'da dağılık bir halde yaşayan Ermeni toplulukları ile birlikte Doğu Anadolu'dakileri de belirli yerlerde toplamaya çalıştı. Hatta buna engel olmak isteyen Osmanlı Devleti'ne karşı zaman zaman diplomatik açıdan sert çıkışlar yaptı. Üstelik Rus hükümeti, generalleri vasıtasıyla topraklarına iltihak etmek isteyen Ermenilere karışmamaları yönünde defaten Babıâli'yi çeşitli şekillerde uyardı. Rusya, bu tür faaliyetlerle Osmanlı Devleti'ni baskı altında tutmak isterken aynı zamanda diplomatik yollarla da Batılı devletler nezdinde faaliyetlerini meşrulaştırmanın peşindeydi. Rusya'ya göre gelecekleriyle ilgili kararı Ermenilerin kendileri vermeli ve verilecek karara da Osmanlı Devleti asla müdahil olmamalı ve karşı çıkmamalıydı.⁶⁴

⁵⁹ Kızılkaya, 2007: 305-306.

⁶⁰ Verdiyeva, 2002: 175-179.

⁶¹ Hovannisian, 1967: 8; Allen ve Muratoff, 1967: 42-43.

⁶² BOA, HAT, 443274-K, 27/N/1243 (12 Nisan 1828).

⁶³ BOA, HAT, 43951-E, 12/B/1245 (07 Ocak 1828).

⁶⁴ BOA, HAT, 43722-F, 23/L/1245 (17 Nisan 1830).

1828-1829 yılları arasında Mavera-yı Kafkasya'nın demografik yapısını Ermeniler lehinde değiştirmeye yönelik faaliyetler sonucunda Ruslar, Osmanlı topraklarından Erivan'a 6.946 Ermeni ailesinin göç etmesini sağladılar. Bu ailelerin 2.264'ü Karşlı, 4.315'i de Beyazıtlıydı. 1830 itibarıyla Doğu Anadolu'dan yaklaşık 14.000 Ermeni ailesinin daha Erivan'a gittiği tahmin edilmektedir.⁶⁵ Bunlardan bir kısmı, Rus işgali nedeniyle can ve mal güvenliğinden dolayı Müslümanların boşalttığı köylere yerleştirildiler.⁶⁶ Ahmed Lütfi Efendi ise 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde Doğu Anadolu'dan Erivan tarafına göçürülen Ermenilerin 4.230 aileden ibaret olduğuna dikkat çeker. Bunlardan 454'ü mal ve mülklerinin satışlarını tamamlamak, geri kalanlarıysa arazilerini terk etmek suretiyle bölgedeki Rus topraklarına gittiler.⁶⁷ Lynch'a göre Doğu Anadolu'dan bölgeye giden Ermenilerin hane sayısı 10.000 idi.⁶⁸ Ancak Osmanlı arşiv kayıtlarında bu sayı yalnızca 4.730'du. Bu kayıtlara göre, göç eden Ermenilere ait hane sayısı ve bu hanelerin merkezlere göre dağılımları aşağıdaki tabloda şu şekilde belirtilmiştir:⁶⁹

Tablo 2. Erzurum'dan Rusya'ya Göç Eden Ermenilerin Hane Sayıları

Erzurum Eyaletinden Rusya'ya Göçen Ermeniler

Göç Merkezleri	Hane Sayısı	Tahmini Kişi Sayısı*
Erzurum'un merkezi	2.372	11.860
Erzurum'un köyleri	1.139	5.695
Pasin kazası	561	2.805
Hınıs kazası	468	2.340
Tortum kazası	117	585
Tercan kazası	33	165
Bayburt kazası	40	200
TOPLAM	4.730	23.650

Rus hükümeti, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere müdahale etmemesi konusunda ısrarlı bir tutum sergilemesine karşı hakimiyeti altındaki ya da işgal ettiği topraklardaki Müslümanlar konusunda farklı düşünceler ve uygulamalar içerisindeydi. Zira Rus işgaline ve hâkimiyetine direniş gösterilen her yerde Müslüman ahali, baskıcı ve ibret olması gereken bir tutumla buldukları yerlerden başka yerlere gitmeye mecbur bırakılmaktaydılar. İşgal ettikleri yerlerde bulunan cami ve İslami motif taşıyan her türlü yapıyı derhal kamulaştıran ya da ortadan kaldırtan Ruslar, Müslümanların hayır ve hasenat işlerinden dinî hizmetlerine, okullarından parasal kaynaklarına kadar her ne varsa hepsine müdahalede bulunmakta ve vakıflarına dahi el koymaktaydılar.⁷⁰ Bu yüzden can, mal ve ırz konusunda Rus tehdidi sebebiyle çoğu Müslüman ailenin işgaller sırasında buldukları bölgeleri terk etmesiyle birlikte geride yalnızca gayrimüslimler kaldı. Ancak bunlar da Kürt aşiretlerinin kendilerine saldıracakları korkusuyla Erivan ve Tiflis taraflarına çekildiler. Çünkü Doğu Anadolu'daki Ermenilerin büyük bir kısmı, tebaası oldukları devlete karşı ihanet eden hainler olarak görülmekteydi. Bahsedilen şartlarda

⁶⁵ Güner, 1997: 127-146.

⁶⁶ Hacı Y. Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik...", s. 179; 1828-1830 döneminde ekseriyeti Protestan olan Ermenilerin Osmanlı topraklarından hareketle Rusya'nın Maveya-yı Kafkasya'daki hâkimiyet alanlarına gitmelerinde, II. Mahmud'un emriyle Katolik soydaşlarının 1828'de İstanbul'dan toplu olarak sürülmeleri muhtemelen etkili olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti, 1830'da geri adım atarak Katolik Ermeni cemaatini ve kilisesini resmen tanımıştır. Söz konusu kiliseye bir patrik nasbıyla birlikte kilise inşasının başlaması, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki kararlılığını açıkça ortaya koymuştur. Osmanlı Devleti'nin böyle bir karar almasında muhtemelen, Doğu Anadolu ve Maveya-yı Kafkasya konusunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında süren diplomatik, siyasi ve askerî gelişmelerin etkisi olmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bkz.: Beydilli, 1995: 1-36.

⁶⁷ Ahmed Lütfi Efendi, 1999: 408.

⁶⁸ McCarthy, 1995: 31.

⁶⁹ Demirel, 2005: 268.

⁷⁰ Atkin, 1980: 82, 144, 242.

Pasin, Muş, Hınıs kazaları ve bu kazalara bağlı dağ köylerinden Maveraya-yı Kafkasya tarafına gittiği tespit edilen Ermenilere ait hane sayısı 150 idi. Ancak onların ardından Rus subaylarının etkisiyle 300 hane Ermeni de bölgedeki Rus topraklarına intikal etti.⁷¹

Genel olarak bakıldığında 1827-1829 yılları itibarıyla Osmanlı Devleti'nden yaklaşık 90.000, İran'dan da 40.000 Ermeni, Maveraya-yı Kafkasya'ya göç etmiştir. Çarlık görevlisi N. N. Şavrov, resmî olarak takriben 124.000 Ermeni'nin göç ettiğini, ancak kayıt dışı göçler de dikkate alındığında gayri resmî rakamın 200.000'i bulabileceğini ifade etmekteydi. Rusya, Osmanlı Devleti ve İran'dan, göç ettirdiği Ermeniler sayesinde Erivan ve çevresinde olduğu gibi, Karabağ'da da Ermeni nüfusunu büyük oranda artırdı.⁷² Ancak Kemal Karpat, söz konusu bölgedeki Ermeni varlığı konusunda farklı bir düşünce içerisindedir. Ona göre 1831 nüfus sayımı bile Osmanlı demografik yapısını tam olarak yansıtmıyordu. Çünkü tecrübesiz çoğu memur, bu sayımda uzak köy ve kasabalara gitme zahmetinde dahi bulunmamıştı. Aynı zamanda sayım için öngörülen sürenin kısa olması da çalışmaların sağlıklı yürütülmesini ve sonuçlanmasını engellemişti. Üstelik padişahın cizyeye verdiği önemi bilen sayım memurları gayrimüslimleri, envanterlere olabildiğince doğru kaydederlerken askerlik sebebiyle bazı Müslüman ailelerin çocukları hakkında gerçek dışı beyanda bulunmalarına göz yummuşlardır.⁷³ Bu yüzden abartılı Ermeni nüfusuna karşı eksik kaydedilmiş Müslüman nüfusunun mukayesesinin yapılması doğru değildir. Dönem itibarıyla Osmanlı toprağı olmadığı halde Karabağ'da durum benzer şekildeydi. 1820'li yılların başlarında Karabağ'ın merkezi sayılan Şuşa'daki Ermeni nüfusunun oranı genel nüfusun %27,5'i iken, 1832'de bu oran %44,9'a ulaştı.⁷⁴ Aslında bu değişimin realitesi, tartışmaya açıktır. Çünkü belirli amaçlarla bir araya toplanmak istenen Ermenilerin nüfuslarının gerçeği yansıtmaması mümkündür. Ancak Müslüman unsurların demografik olarak gerçekçi bir beyanda bulunmasını gerektirecek nitelikli bir argümanı mevcut değildi. En azından vergi ya da askerlik gibi sebeplerle Müslümanların aslına uygun beyanda bulunmada çekinmeleri vardı. Bu da ister istemez beyan üzerine tespitine çalışılan Müslüman nüfusunu düşük göstermekteydi.

Karabağ bölgesinin tamamında ise Ermeni nüfusu, bölge nüfusunun %31,6'sına tekabül etmekteydi. Bu değişimin niceliği aşağıdaki tablodan açıkça anlaşılmaktadır:⁷⁵

Tablo 3. 1834-1836 Erivan ve Şuşa'nın Nüfusları

<i>Şehir</i>	<i>Yıl</i>	<i>Cinsiyet</i>	<i>Müslüman-Şii</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Toplam</i>
Şuşa	1836	Erkek	3.175	3.133	6.308
		Kadın	3.196	3.222	6.418
		Toplam	6.373	6.355	12.726
Erivan	1834	Erkek	3.205	3.260	6.465
		Kadın	3.285	2.855	6.140
		Toplam	6.490	6.155	12.605

Osmanlı hükümeti, Rus işgali döneminde reaya göçünü engellemek üzere Müslümanlar ile reaya arasında meydana gelen sürtüşmelerin kesinlikle dava konusu yapılmamasını içeren emirnameler çıkarmıştı. Bahsedilen şekildeki davaların barış sürecini baltalayacağını düşünen Babıali, bu emirnamelerle kadınlardan mahkemelerde bu tür davalara bakarak oyalanmalarını

⁷¹ BOA, HAT, 43153-C, 13/L/1245 (7 Nisan 1830); BOA, HAT, 42930-D, 29/Z1245 (21 Haziran 1830).

⁷² Çapraz, 2012: 236.

⁷³ Karpat, 2010: 70.

⁷⁴ Çapraz, 2012: 237.

⁷⁵ Çapraz, 2012: 237.

ve pişmanlık duyarak Osmanlı topraklarındaki eski yerlerine dönmek isteyenlere gereken yardımları yapmalarını istedi.⁷⁶ Ayrıca II. Mahmud'un emri üzerine geri dönenlerin can ve mal güvenliklerini sağlamak ve bu husustaki işlemleri hızlandırmak amacıyla güzergâh üzerindeki kazaların geçit noktalarına dokuz karakol inşa ettirildi. Aynı zamanda tarla, bağ, bahçe, ev ve mahsul gibi hususlarda çıkabilecek anlaşmazlıkları derhal çözebilmek için savaş döneminde tahrip olan kamu binaları tamir edilerek faal duruma getirildi.⁷⁷

Osmanlı tabiiyetinden ayrılmak istemeyerek devlete olan sadakatini gösteren ve bu yüzden tahliye sırasında Ruslarla gitmeyi kabul etmeyen bir kısım Ermeni, herhangi bir sorunla karşılaşmadan mevcut ev, bağ bahçe ve tarlalarıyla birlikte normal yaşamına yeniden başladı. Fakat Ruslarla birlikte giderek ihanetlerini açıkça ortaya koyan çoğu Ermeni ise gittikleri yerlerde Osmanlı topraklarındaki rahat ve huzuru asla bulamadı. Terkedilen topraklarda Babıâli'nin reaya lehinde uygulamalarını duyan bir kısım Ermeni, yeniden Osmanlı topraklarına dönmeyi istedi. Nitekim, bunlardan bazıları diplomatik engellerin ortadan kalkmasıyla birlikte gruplar halinde Osmanlı topraklarındaki eski yerlerine akın akın döndüler.⁷⁸

1828-1829 Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı Maveraya-yı Kafkasya'da yürüttüğü mücadelede Ermeni asıllı subaylardan büyük destek gören Rusya, verdiği direktiflerle onların, kendi ırkdaşlarını Osmanlı Devleti aleyhinde kışkırtmalarını sağladı. Bu subaylar, Rusya'da eğitim gören Ermeni arkadaşları vasıtasıyla kurdukları çetelerle daha sonraki süreçlerde bölgenin Rus tahakkümünde kalması için büyük gayret sarf ettiler.⁷⁹ Tüm bu çabaların sonucunda 1830'da bölgede Osmanlı Devleti ile İran'ın idari ve askerî gücünün tamamen sona ermesinden sonra Rusya, 1840'tan itibaren bölgede bir idari reform dönemi başlattı. Bu reformlar dahilinde Karabağ ve Hazar bölgeleri, Şuşa adıyla birleştirildi ve merkezi Şemahi olan bir vilayet tesis edildi. Ancak 1846'da Şemahi'nin müstakil bir vilayet olarak yeniden yapılandırılması üzerine Karabağ bölgesi, Şuşa'dan ayrılarak bu vilayete bağlandı.⁸⁰

Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmının Rusya'ya göç etmesi geride kalanların sızlanmasına yol açtı. Erzurum dolaylarındaki Ermeniler, patrikleri vasıtasıyla Babıâli'ye gönderdikleri bir dilekçeyle soydaşlarından pek çoğunun Rus tabiiyetine geçtiğini, fakat bunların hissesine düşen cizyenin haksız olarak kendilerinden tahsil edildiğini ifade ettiler. Bunlar, Babıâli'den yeni bir sayım yapılarak mevcut cizye mükellefleriyle Rusya topraklarına gidenlerin belirlenmesini istediler. Bu istek üzerine 1842'de yapılan sayım sonucunda, Ermenilerin oturdukları pek çok mahalle ve köyün boş olduğu anlaşıldı. Erzurum ve Erzincan merkez kazalarında boş kalan köy ve mahallelere ait veriler Tablo 4'te gösterilmiştir.⁸¹

Tablo 4. Erzurum ve Erzincan Kazalarında Boşalan Köy ve Mahalle Sayıları

<i>Kaza</i> <i>Merkezi</i>	<i>Mahalle</i>		<i>Köy</i>	
	Mevcut	Boş Kalan	Mevcut	Boş Kalan
	Mahalle Sayısı	Mahalle Sayısı	Mahalle Sayısı	Mahalle Sayısı
Erzurum	18	15	52	12
Erzincan	10	4	36	2

⁷⁶ BOA, *Mühimme Defteri [MD, A-{DVNSMHHM}]*, Nr. 247, H. 123, Evasıt-ı Muharrem 1246 (1-11 Temmuz 1830), s. 31; BOA, MD, A-{DVNSMHHM}, Nr. 245, H. 535, Evail-i Receb 1245 (27 Aralık 1829 / 9 Ocak 1830), s. 194.

⁷⁷ BOA, HAT, 43065-F, 01/R/1246 (19 Eylül 1830).

⁷⁸ BOA, HAT, 43065-F, 01/R/1246 (19 Eylül 1830).

⁷⁹ Kocabaşoğlu, 1989: 2-15.

⁸⁰ Çapraz, 2012: 237-238'den naklen.

⁸¹ Küçük, 1982: 867-870.

1830'lu yıllarda Rusya, takip ettiği politika gereğince bölgeyle hiçbir alakası olmayan bazı Hristiyan toplulukları, çeşitli gerekçelerle Maveraya-yı Kafkasya'nın muhtelif yerlerine yerleştirdi. Rusya'nın bölgedeki topraklarını idare eden G. V. Rozen (1831-1837), 1833'teki bir raporda Hristiyanlığı yorumlayışlarındaki farklılıklar sebebiyle *dinî ayrılıkçılar* olarak gördüğü bazı Malakan ve Duhoborların, Karabağ dolaylarına sürgün olarak geldiklerini ifade etmekteydi. Bu raporda söz konusu unsurların diğer gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelere yerleştirilmeleri sakıncalı görülmekteydi.⁸² Aynı şekilde 1831'de Polonya'da ortaya çıkan bağımsızlık hareketini kanlı bir surette bastıran Ruslar, buradaki asileri de Maveraya-yı Kafkasya'da demografik bir güç unsuru olarak değerlendirmek istedi. Nitekim Rus Çarı, Polonya'da ayaklanan devrimci Lehleri ve muzır olduklarını düşündüğü bir kısım ahaliyi sürgün etmek suretiyle bölgeye gönderdi. Ancak bunların nasyonal ve liberal yaklaşımları, başta Ermeniler olmak üzere bölgede bir kısım Hristiyan topluluğunu aydınlatan bir unsur oldu.⁸³ Nitekim Kırım Savaşı'nın hazırlık aşamasında Rus hükümeti, bu aydınlanmanın faydasını fazlasıyla gördü. Rus ordusu, bir yandan Karadeniz sahillerine konuşlanırken diğer yandan da bölgedeki şubesi durumunda olan Erivan ve Gümrü dolaylarına yerleşen Ermenilerin her türlü lojistik desteğini almayı başardı.⁸⁴

1828'den 1897'ye kadar Rusya, Karabağ'ın önemli merkezlerinden biri olan Şuşa'daki nüfus oranını Ermeniler lehine değiştirmeyi başardı. Rusların bu çabaları sonucunda bölgedeki Ermeni nüfusunun genele oranı 1822-1826 yıllarında yaklaşık %9,3 iken, bu oran 1916 yılında %32,8'e kadar ulaştı.⁸⁵ Ancak bu durum, kültürel zenginlikleri ortadan kaldıran dengesiz bir değişimden başka bir şey değildi. Mirza Bala Mehmetzade de bu şekilde düşünenlerden biriydi. Ona göre; XIX. yüzyılda Rusların bölgeye yönelik müdahaleleri "*vaktiyle ilim, edebiyat ve sanat erbabı olan Maveraya-yı Kafkas hanlarının saraylarının dağılmasına; ahalinin gerek seviye ve seciye ve gerekse salahiyet ve imkân itibariyle geride kalmasına; onların kültür ve fikir hayatların tamamen sona ermesine*" yol açmıştır.⁸⁶

Yoğun çabalarına rağmen Ruslar, Hristiyanların aksine Maveraya-yı Kafkasya'daki Müslüman ahali üzerinde tam manasıyla hâkimiyet tesis edemediler. Ruslara boyun eğmek istemeyen bir kısım Müslüman kabile reisi, İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun muhtelif yerlerine gitmek üzere Kabâ'il ve Akvâm Muhafızı Ahmed Paşa nezdinde Babıali'ye müracaatta bulundu. Nitekim bu müracaatları değerlendirilmiş olacak ki bir kısım kabile reisi aileleriyle birlikte Osmanlı ülkesine gelmiştir.⁸⁷

Sonuç

Rusya, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde gerek İran'a gerekse Osmanlı Devleti'ne Maveraya-yı Kafkasya'daki askerî ve siyasi üstünlüğünü kabul ettirmeyi başarmıştır. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'yla Osmanlı Devleti, Rusya-İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile ilgili hükümleri de kabul etmiş ve böylece bölgedeki Rus hakimiyetini resmen tanımıştır. Bu suretle, Rusya açısından bu bölge; batıda Anadolu üzerinden Akdeniz'e, güneyde İran üzerinden Hint Okyanusu'na ve doğuda ise Hazar Denizi üzerinden Asya'ya ulaşmak için bir koridora dönüştürülmüş oldu. Başka bir ifadeyle Rusya, XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgede belirlediği bir noktada topladığı Ermeni nüfusu sayesinde Erivan ve Nahcivan'ı ekonomik olarak ihya edebilecek düzeyde birçok fırsatı yakaladı ve bunun sonucu olarak uzun vadede İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı güçlü bir askerî kordon oluşturmayı da başardı.

⁸² Çapraz, 2012: 237.

⁸³ Baykara, 1975: 71.

⁸⁴ BOA, *Hariciye Mektubî Kalem [HR.MKT.]*, 64, 7, 16/Z/1269 (20 Eylül 1853).

⁸⁵ Çapraz, 2012: 237-239.

⁸⁶ Mehmetzade, 1938: 27.

⁸⁷ BOA, *Ayniyat Defteri [AD]*, No: 616, 9/Ra/1246 (28 Ağustos 1830), s. 38-40; BOA, *AD*, No: 616, 28/Ra/1246 (16 Eylül 1830), s. 50-51.

XIX. yüzyıla kadar söz konusu coğrafyada Türklerin idaresi altında rahat bir yaşam sürdüren Ermeniler, Çarlık hükümetinin yürüttüğü Maveraya-yı Kafkasya coğrafyasını Ruslaştırma politikasını ve *Büyük Ermenistan* vaadiyle kandırıldıklarını fark edemediler ya da etmek istemediler. Aslında ortak çıkarlar Ermenilerin, Rusların asıl niyet ve politikalarını görmezden gelmelerine sebep oldu. Ancak 1801'den itibaren Çarlık Rusyası bölgede bulunan Gürcü prensliklerini ve Azerbaycan hanlıklarını hâkimiyeti altına alarak tüm bölgede siyasî ve askerî hâkimiyet sağladığında bölgede Ermenilerin herhangi bir politik yapılanmasından ve üst kimliğinden söz etmek neredeyse imkânsızdı.

Maveraya-yı Kafkasya'da Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasında oluşan rekabet, bölgeye hâkim güçlerin kendilerine tanımış oldukları imkânlar dahilinde buldukları coğrafyada varlıklarını sürdüren toplulukları derinden etkiledi. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusların etkisiyle Müslümanlar aleyhine şekillenen bölge demografisi, sonraki dönemlerde siyasî, sosyal ve kültürel açılarından Hristiyan unsurları kalkındırarak bir güce dönüştürüldü. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Çar ordularının işgaliyle birlikte bölgedeki bazı Müslüman topluluklar, Ermenilerin ve bazı Hristiyan toplulukların aksine birçok siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik haklarından mahrum bırakılmaya başladılar. Nitekim bu politikanın sayesinde 1897'ye kadar Ruslar, başta Karabağ, olmak üzere Maveraya-yı Kafkasya'nın birçok yerinde nüfus dengelerini gözle görülür şekilde Ermeniler lehine değiştirmeyi başardılar. Zaten bu değişim sayesinde Ermeniler Ayastefanos ile Berlin Antlaşmalarının ilgili maddeleriyle uluslararası bir hukuki, siyasî VE diplomatik statü kazanmışlardır.

XX. yüzyılın başında Türk-Ermeni anlaşmazlığı, Rusya'nın I. Petro döneminden itibaren izlenmiş olduğu Kafkasya politikasının bir eseri idi. 1905'te iki taraf arasında başlayan gerginlik ve anlaşmazlıklar, bugün dahi devam etmektedir. Aynı şekilde Azerbaycan-Rusya-Ermenistan arasında diplomatik ve askerî bir kaosa dönüşen Karabağ meselesinin de temelleri bahsedilen bu gelişmelerin ürünüdür.

Geçmişin aksine günümüzde Maveraya-yı Kafkasya, Rus Federasyonu'nun güney sınırında kalan bir yer olarak bugün daha farklı konumdadır. Bu bölgeyi birçok Müslüman ülkenin İslamcı grupları, ortak bir din ve kültür davasına dayalı ele geçirilmesi gereken bir cephe olarak görmüşlerdir. Batı ve Doğu Avrupa ülkeleri için bölgenin jeopolitik önemi enerji güzergahlarından kaynaklanır. ABD, hem Bakü-Ceyhan hattından geçen doğu-batı enerji güzergâhı destekliyor hem de Rusya'nın enerji hatlarının güvenliğinin sağlanmasında önemli olduğunu düşünmektedir. ABD gibi bir ülkenin bile Rusya yönünde bu düşünceye sahip olması şüphesiz yaklaşık bir asırlık çalışmanın ürünüdür.⁸⁸

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Tetkik Eserler

Açikkaya, Savaş (2010), "Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 403-420.

Ahmed Cevdet Paşa (1309), *Târîh-i Cevdet*, Der-sa'âdet: Matbaa-i Osmânî.

Ahmed Lûtfî Efendi (1999), *Vak'anüvis Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, (Yay. Haz. Ahmet Hezarfen-Yücel Demirel), I-IV, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

⁸⁸ Toumarkine, 2001: 182.

Ahmed Muhtar Paşa (1928), *Türkiye Devleti'nin En Mühim ve En Meşhûr Esfârından H. 1244-1245 (M. 1828-1829) Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muâhedeşi*, Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Matbaası.

Akçura, Yusuf (1985), *Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Allen, W.E.D. (1966), *Poul Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi.

Aslan, Yavuz (2001), "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827-1922)", *Yeni Türkiye (Ermeni Özel Sayısı II)*, 38, 1017-1028.

Atkin, Muriel Ann (1978), *The Khanates of Eastern Caucaus and the Origins of the First Russo-Iranian War*, Doctor of Philosophy, New Haven: The University of Yale.

_____ (1980), *Russia and Iran (1780-1828)*, Minneapolis: The University of Minnesota Press.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1995), *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918)*, I, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Baykara, Hüseyin (1975), *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.

Beşiroğlu, İntikam (2001), "19-20. Yüzyıllarda Ermenistan'daki Azeri Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırım Gerçekliği", *Avrasya Dosyası*, (Azerbaycan Özel Sayısı), VII/1, 454-468.

Beydilli, Kemal (1988), "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Tarih Belgeleri Dergisi*, XIII/17, 365-469.

_____ (1995), *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesinin Tanınması (1830)*, (Yay. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin), Boston: Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.

Cabağı, Vassan Giray (1967), *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul: Baha Matbaası.

Çapraz, Hayri (2012), "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", *Belgi*, 3, 231-240.

Daryae, Touraj (2014), *Oxford Handbook of Iranian History*, New York: Oxford University Press.

De Kay, James Ellswort (2009), *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, (çev. Serpil Atamaz Hazar), Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Demirel, Muammer (2005), "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü", *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002)*, II/1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 263-278.

Gülsoy, Ufuk (1993), *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Güner, İbrahim (1997), "Mavera-yı Kafkaski Kalender Yıllığı'ndaki İğdır'la İlgili Nüfus Verilerine Coğrafi Bir Yaklaşım", *İğdır Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslararası Sempozyumu (24-27 Nisan 1995)*, Ankara: İğdır Valiliği Kültür Yayınları, 127-146.

Gvosdev, Nikolas K. (2000), *Imperial Policies and Perspectives Towards Georgia (1760-1819)*, Oxford: St. Antony's College.

Hovannisian, Richard G. (1967), *Armenia on The Road to Independance (1918)*, Los Angeles: University of California Press.

İlter, Erdal (1995), *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, İstanbul: Turan Yayıncılık.

Karpat, Kemal (2010), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Kevoorkyan, Dikran (1983), "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerin Düşünceleri", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 115-119.

Kızılkaya, Oktay (2007), "Revan (Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828-1920)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/22, 299-311.

Kocabaşoğlu, Uygur (1989), *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul: Arba Yayınları.

Kodaman, Bayram (1983), *Şark Meselesi İşığı Altında Sultan II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul: Orkun Yayınevi.

Kurat, Akdes Nimet (1993), *Rusya Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Küçük, Cevdet (1982), "Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'daki Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürü*, 20/239, 864-873.

McCarthy, Justin (1995), *Ölüm ve Sürgün [Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi (1821-1922)]*, (çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Mehmetzade, Mirza Bala (1938), *Milli Azerbaycan Hareketi*, Berlin: Fırka Divanı Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1992), XXXVIII, İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları.

Özcan, Tuğrul (2014), *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.

Özder, M. Adil (1971), *Artvin ve Çevresi (1828-1921 Savaşları)*, Ankara: Ay Matbaası.

Puşkin, Aleksander Sergeyeviç (1993), *Erzurum Yolculuğu*, (çev. Zeki Baştımar), Ankara: Yaba Yayınları.

Saray, Mehmet (1985), "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984)*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 125-131.

_____ (1996), *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (2003), *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Sariahmetoğlu, Nesrin (2006), *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sonyel, Salahi R. (2007), *Türk-Ermeni Çıkılmaz Barışma Ümitleri*, (çev. Hasan Ünal), Londra: Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları.

Soofizadeh, Abdolvahid (2017), "Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42, 437-449.

Sumner, Bernard H. (1965), *Peter the Great and Ottoman Empire*, Hamden: Archon Books.

Toksoy, Nurcan (2007), *Revan'da Son Günler (Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine)*, Ankara: Orion Kitabevi.

Toumarkine, Alexandra (2001), "Geçmişte ve Günümüzde Kuzey Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 178-191.

Türkmen, Zekeriya (2004), "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 10-24.

Uçarol, Rıfat (1993), "Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XII, İstanbul: Çağ Yayınları, 179-426.

_____ (2000), *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Verdiyeva, Hacı Y. (2002), "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", *Türkler*, (Çev. Bilgehan Atsız Gökdağ), XIX, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 175-180.

Vernadsky, George (2009), *Rusya Tarihi*, (çev. Doğukan Mızrak), İstanbul: Selenge Yayınları.

Vivadi Umudlu (2004), *Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası Tərəfindən İşğalı Və Müstəmləkəçilik Əleyhinə Mübarizə (1801-1828)*, Bakı: Elm Neşriyat.

Yılmazçelik, İbrahim (1987), "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I/1, s. 238-268.